

Baranyi Tamás Péter

Globális hidegháborútól a rendszerváltoztatások felé

Az 1989-hez vezető út nemzetközi kontextusa

Nem készültek közvélemény-kutatások arról, hogy a keleti blokk szocialista országaiban mikor mekkora népszerűségnek örvendett az egypártrendszer. Világos azonban, hogy amint a lakosság jelentős része lehetőséget látott rá, megpróbált visszatérni a többpártrendszerhez, és felszámolni a külső katonai megszállást. Bizonyíték erre az 1956-os magyar és az 1968-as prágai felkelés, valamint a növekvő szakszervezeti ellenállás Lengyelországban 1971-től kezdve. A berlini példa megmutatja azt is, hogy amennyiben lehetséges volt az átjárás kelet és nyugat között, az emberek a „lábukkal is szavaztak”, ami nagymértékben delegitimálta a fennálló kommunista hatalmat. Miért kellett ez esetben még éveknek, évtizedeknek eltelnie ahhoz, hogy a rendszerváltoztatás valósággá váljék a keleti blokk országaiban? A rövid válasz az, hogy nyilvánvalóan csak a hidegháború nemzetközi dinamikája tette lehetővé a kommunista rendszerek leváltását. Az elemzők között azonban vita tárgyát képezi, hogy pontosan

milyen hatások vezettek a változásokhoz, hiszen nem jelentős katonai vagy gazdasági összeomlást követően, hanem ezt megelőzően következett be a fordulat. E tanulmány arra keresi a választ, hogy miként függött össze az ideológiai és katonai versengés dinamikája a lokális, demokrácia- és függetlenségpárti törekvésekkel szerte a világban, és ezzel általános kontextust kapjunk az 1980-as évek végének nemzetközi környezetéről.

KATONAI BIZTONSÁGPOLITIKA A BIPOLÁRIS NEMZETKÖZI RENDBEN

A tömör *hidegháború* kifejezés mögött egy olyan bipoláris nemzetközi rendszer húzódott meg, melynek jellegzetessége, hogy két, hatalmas erőforrások felett diszponáló ország dominálta az egész nemzetközi rendszert (bipolaritás). Noha a két szuperhatalom között gazdasági és katonai képességek szempontjából is volt eltérés a Szovjetunió kárára, az aszimmetrikus bipolaritás így is nagyon stabilá tette a nemzetközi rendszert, melyben

többé már nem voltak jellemzők a nagyhatalmak közötti közvetlen háborúk.¹ Ezeket a háborúkat ugyanis gyakorlatilag megvívhatatlanná tette a nukleáris fegyverek feltalálása és folyamatos fejlesztése.² Emellett azonban folyamatos volt a konvencionális hadseregek fejlesztése és magas szinten tartása is, ami a hidegháború általános militarizációjához vezetett. Fontos politikai jellemző, hogy a korábbi időkkel ellentétben a hidegháború két vezető hatalma gyarmatosításellenes erő volt, miközben a korábbi gyarmattartó államok folyamatosan gyengültek, így a dekolonizáció – a gyarmatbirodalmak felbomlása – a nemzetközi rendszerbe kódolt folyamat volt. Miközben a második világháború nagy színterein – Európában és a Csendes-óceánon – már a háború végére lényegében eldőlt a társadalmi-ideológiai berendezkedés,³ addig a szuperhatalmak a felszabaduló „harmadik világban” a szovjet és amerikai segélyprogramok, az ideológiai meggyőzés és a politikai, olykor katonai nyomásgyakorlás eszközeivel próbáltak támogatókat szerezni.

¹ Balogh András: A jaltai rendszer. *Rubicon*, 2002. szeptember-október, 4–10.

² Gaddis, John Lewis: *A hidegháború*. Budapest, Antall József Tudásközpont, 2020, 69–77.

³ Fischer Ferenc: *A kétpólusú világ, 1945–1989*. Budapest–Pécs, Dialóg–Campus, 2014, 40.

George F. Kennan, a „feltartóztatás” politikájának egyik megalkotója 1947-ben. Úgy vélte, Európa közepének demilitarizálása idővel elkerülhetetlenné teszi a demokratizálást is. Fotó: Library of Congress, Store Norske Leksikon

Ilyenformán a politikai-ideológiai befolyás növelésének szándéka éppúgy szerves részét képezte a szembenállásnak, mint a fegyverkezési verseny és a nukleáris fölény. Ezen nézőpontok közül egynek a kiemelése nem fedi le a teljes valóságot, ami a hidegháborús nemzetközi közeg megváltozását és ezzel a keleti blokk rendszerváltató erőinek „szabadon engedését” eredményezte. Miközben a hidegháború katonai dimenziója megkerülhetetlen fontosságú a vizsgált dinamika szempontjából, valójában az ezzel párhuzamos további tényezők szerepe volt döntő. Másképpen szólva,

miközben a nyolcvanas évek végén mindkét szuperhatalom csökkentette katonai jelenlétét a világban, ez az Egyesült Államok számára politikai-ideológiai pozitívumokkal, míg a Szovjetunió számára valós cselekvőképességének felszámolásával járt.

Már a hidegháború korai szakaszában világossá vált, hogy önmagában a katonai feszültségek jelentik a konfliktus alapját, és ebben is elsősorban az európai szembenállás. Az ötvenes években két, egymástól nagyon eltérő koncepció is kialakult azzal kapcsolatban, hogy a katonai jelenlét csökkentése a hidegháborús feszültségek enyhítéséhez vezethet. Az egyik Hruscsovtól származott, aki 1955-ben egyoldalúan csökkentette a szovjet katonai jelenlétet Közép-Európában, és megállapodásra jutott a nyugati hatalmakkal az Ausztriából való kölcsönös kivonulásról. Hruscsov úgy érezte, hogy megengedhesse magának, hogy kevésbé támaszkodjék a fegyverekre.⁴ A katonai létszámcsökkentésre nyugati oldalról – legalábbis hivatalosan – nem érkezett válasz. George F. Kennan⁵ – akinek „hosszú táviratához” köthető a feltartóztatás politikája – ezt követően ugyanakkor nagyon komoly figyelmet szentelt annak az eshetőségnek, hogy a NATO csapatok és a

szovjet erők Közép-Európából való fokozatos kivonásával és az adott országok semlegessé tételével a hidegháború megszűnethető. A BBC-n 1957-ben tartott Reith-előadásorozatát⁶ gyakorlatilag erre a kérdésre fűzte fel. Miközben az adásoknak hatalmas sikere volt a lakosság körében, a politika lényegében nem akart tudomást venni róluk. Ahogy Kennan maga is felidézi, ekkorra már eldöntött tény volt, hogy a NATO éppen a haderőfejlesztéssel kívánja biztosítani pozícióit a hidegháborúban.⁷ Azt is hozzá kell tenni, hogy ekkor már az 1956-os magyar forradalom és szabadságharc után járunk, amely világossá tette a korábban magabiztos Hruscsov számára is, hogy a szocialista rendszer legelnyomóbb jellegzetességeinek eltüntetésére sem teszi a rendszert elfogadottá a szovjet megszállás alatt álló országokban. Tehát míg Hruscsov úgy gondolta, hogy a katonai kiadások csökkentésével is meg tudja tartani a birodalmát, George Kennan elképzelése éppen az volt, hogy Európa közepének demilitarizálása idővel elkerülhetetlenné teszi a demokratizálást is.

Voltaképpen az enyhülésnek is az volt az alapgondolata, hogy ha a Szovjetunió katonailag biztonságban érzi magát, akkor fokozatosan csökken a nemzetközi feszültség, és a

⁴ Mastny, Vojtech: Soviet foreign policy, 1953–1962. In: *The Cambridge History of the Cold War. Vol. 2. Crises and Détente.* Szerk. Leffler, Melvyn P. – Westad, Odd Arne. Cambridge, Cambridge University Press, 2010, [312–333.] 316–318.

⁵ Kennan, George F. (1904–2005): amerikai történész, diplomata. 1944 és 1946 között a moszkvai amerikai nagykövetség ügyvivője, e minőségében fogalmazott „hosszú távirata” meghatározta az Egyesült Államok Szovjetunióhoz való új típusú, kritikus viszonyulását. 1947-től a Külügyminisztériumon belül létrehozott Külpolitikai Tervező Csoport vezetője. 1947. júliusi, nevezetes, a *Foreign Affairs*-ben megjelent X-cikke szintén a „feltartóztatási politika” egyik meghatározó dokumentuma. 1952-ben az USA moszkvai nagykövete, ám egy, a szovjet politikát a náci Németországhoz hasonlító megnyilvánulása miatt *persona non grata*-nak nyilvánították. Ezután visszatért Washingtonba, és kívül került a külpolitika meghatározó irányítóinak körén.

⁶ A BBC első főigazgatójáról, Lord Reithről elnevezett program, amely során 1948-tól kezdve, évente különböző, meghatározó és közvéleményformáló személyiséget kértek fel összefüggő előadások megtartására. Kennan 1957-ben *Oroszország, az Atom és a Nyugat* címmel olvasta fel hatrészes tanulmányozását.

⁷ Kennan, George F.: *Emlékiratok. II. kötet, 1950–1963.* Budapest, Antall József Tudásközpont, 2020. 184–213.

szocialista országokban a lakosságra gyakorolt nyomás is. Ez volt az *Ostpolitik* egyik alapvetése is, amelyet a *Wandel durch Annäherung* (közeledés által előidézett változás) formulájában fogalmazott meg Willy Brandt nyugatnémet kancellár. A hetvenes évek elején azonban úgy tűnt, hogy az *Ostpolitik* és az enyhülés nem váltja be a hozzá fűzött reményeket, mert a kommunista rendszerek egyre inkább stabilizálódni látszottak. A helsinki záróokmány aláírása – mint az enyhülés egyik csúcspontja – szintén ebbe a sorba illeszkedik, hiszen lényegében Európa második világháború utáni határainak elismeréséért cserébe (biztonságpolitikai megfontolás) a nyugati hatalmak az emberi jogok minimumának garantálását (ideológiai megfontolás) várták el. A kelet-európai szocialista országok esetében az emberi jogok végső soron az ellenzék politikai hangjának korlátok közötti engedélyezését jelentették volna. Ismét érdekes tehát, hogy a nyugati hatalmak a biztonsági megfontolások méltánylásától várták a demokratikus átalakulás lehetőségét.

PEACE THROUGH STRENGTH

Alighanem a nyolcvanas volt a hidegháború legmozgalmasabb évtizede abban az értelemben, hogy „kis hidegháborúval” kezdődött, ami a nagyon radikális fegyverzetcsökkentésnek adta át a helyét. A változás leginkább az Egyesült Államok 40. elnökéhez, Ronald Reaganhez köthető, aki a *peace through strength* – az erő pozíciójából történő békekötés – koncepciójára építette a politikáját. Elnöksége kezdetétől a

fegyverkezés fokozását javasolta, ugyanakkor sok kérdésben tárgyalóképesebbnek mutatkozott a korábbi amerikai elnökknél. Miközben sok területen növelte az USA ütőképességét, újra és újra radikális leszerelési javaslatokat tett az asztalra.⁸

A Szovjetunió – mivel nem akart lemaradni a fegyverkezési versenyben, és így elvezíteni az egyensúlyból fakadó biztonságot – követnie kellett az Egyesült Államokat a fegyverkezés ütemének fokozásában. Ezért is elterjedt nézet, hogy a Reagan elnök által kierőszo- kolt szovjet fegyverkezés járult hozzá a leginkább a Szovjetunió gazdasági összeomlásához. A számok azonban ennél árnyaltabb képet mutatnak: miközben az amerikai katonai költségek 62,5%-kal növekedtek 1981 és a csúcstól jelentő 1986 között, addig a szovjet katonai kiadások csak 12%-kal. Ez azért is történhetett így, mert a szovjet katonai kiadások eleve sokkal magasabbak voltak, mint az amerikaiak (a hidegháború során általánosságban a szovjet GDP 10–20%-a körül mozogtak).⁹ 1986-tól kezdve aztán a Szovjetunió katonai kiadásai meredeken zuhanni kezdtek, míg az Egyesült Államokéi mérsékeltebb csökkenést mutattak. Felmerül tehát a kérdés, hogy nem inkább a katonai feszültségek csökkenése, és így a nemzetközi feszültség enyhülése vezetett-e a hidegháború végéhez, hiszen a közép-hatótávolságú rakéták leszereléséről szóló 1987. decemberi INF-szerződést már sokan a hidegháború záróakkordjának tartják. Még érdekesebb azonban úgy felvetni a kérdést, hogy miközben

a Szovjetunió befolyása a leszerelés miatt csökkent, az USA befolyása vajon miért növekedett a katonai kiadásainak mérséklése közben. Ehhez még azt is hozzátehetjük, hogy egy olyan korszakban növekedett az USA befolyása, amikor egyre nagyobb nyomást gyakorolt más országokra a demokrácia visszaállításának érdekében. Vagyis egyre kevesebb katonai kiadás mellett egyre több engedményre szorította szövetségeseit – miközben a Szovjetunió egyre mérsékeltebb katonai kiadások mellett veszített a tekintélyéből, miközben reformokat is engedélyezett.

Felmerül a kérdés, hogy mi vezetett az amerikai politika megváltozásához a szövetségeseivel szemben. Az Egyesült Államok a hetvenes években is a latin-amerikai, vietnami, fülöp-szigeteki diktatúrák támogatója volt azon az alapon, hogy e rezsimek legalább nem hagyták hatalomra kerülni a kommunistákat. Ezt a helyzetet először Jimmy Carter elnök próbált változtatni, aki a Nixon-korszak belpolitikai tekintélyvesztése után nagyobb hangsúlyt kívánt helyezni az emberi jogok kérdésére és a demokratizációra. Ez az új politika akkor még sok korábbi amerikai szövetségest elbizonytalanított. A Reagan-korszakban aztán ismét fontossá vált a fejlődő világ jobboldali hatalmainak és felkelőinek támogatása. A demokratizáció igénye azonban világszinten sem volt előzmény nélküli: 1974-ben Görögországban bukott meg a tábornokok uralma, majd Portugáliában a „szegfűk forradalma” mosta el a salazari rendszer maradványát. 1975-ben Spanyolországban ért véget

⁸ Kissinger, Henry: *Diplomácia*. Budapest, Panem–Grafo, 1996, 768–771.

⁹ The Soviet Union: Military Spending. *Nintil*, 2016. 05. 31. <https://nintil.com/the-soviet-union-military-spending/> (Utolsó letöltés: 2021. 05. 31.)

Jeane Kirkpatrick, az Egyesült Államok első női ENSZ-nagykövete doktrínája értelmében az USA akár autoriter rendszereket is támogathat a totális kommunizmus győzelmének megakadályozására. Fotó: Flickr / Levan Ramishvili

demokratikus tárgyalások útján a Franco-féle diktatúra. Mindegyik átalakulás magában hordozta a kommunista befolyás megerősödésének lehetőségét, ám ez minden alkalommal elmaradt, nem kis mértékben az Európai Gazdasági Közösség politikai és gazdasági vonzásának következtében.¹⁰

Két külpolitikai doktrínát is megfogalmaztak az amerikai politika vezető köreiben. Jeane Kirkpatrick, az USA első női ENSZ-nagykövete nevéhez fűződik az úgynevezett *Kirkpatrick-doktrína*, mely lényegében azt fejezte ki, hogy a totális kommunista diktatúrák stabilabbak és sokkal jobban átörökítik a saját hatalmukat, míg az autoriter rendszerek kevésbé stabilak, és kevésbé állnak ellent a reformnak. Tehát míg az autoriter rezsim reformálható, a kommunizmus

megreformálhatatlan. E koncepció értelmében az Egyesült Államok támogathatja az autoriter rendszereket annak érdekében, hogy féken tartsák a totális kommunizmus győzelmét.¹¹ A *Reagan-doktrína* mindennek a másik felét képviselte: eszerint a világban mindenhol támogatni kell a kommunista rezsim ellen irányuló antikommunista felkeléseket. A Reagan-kormányzat mindezt elsősorban nem a kelet-európai és szovjetunió-beli rendszerekre értette, hanem a fejlődő országok, különösen Afganisztán és Közép-Amerika viszonylatában. Így vált a reagan politikai alapkövévé a szovjetellenes afgán *mudzsahedin* támogatása, és így jöhetett létre az a bizarr politikai alku is, mely *Iran-Contra Gate* néven vált ismertté. Utóbbi esetében a kormányzat az amerikai Kongresszus megkezdésével fegyvereket adott el az ellenségként listázott Iránnak, hogy a bevételből illegálisan támogassa a kontrákat, Nicaragua antikommunista felkelőit. Tehát míg a *Kirkpatrick-doktrína* értelmében a jobboldali rezsimek támogathatók, hiszen megreformálhatók, addig a *Reagan-doktrína* nevében a megreformálhatatlan és totális kommunista rezsim ellen felkelő minden csoport megérdemelheti Amerika támogatását.

Reagan elnök megválasztása után ámulatba esve olvasta Kirkpatrick dolgozatát, aki akkor még kevésbé ismert egyetemi oktató volt. Az elnök ezután tette meg ENSZ-nagykövetének. Reagan hivatalba lépése után nem sokkal, 1981 februárjában fogadta a Fehér Házban a dél-koreai elnököt,

Cson Duhvan tábornokot, majd márciusban az argentin elnököt, Roberto Viola tábornokot. Az autoriter szövetség egén azonban sötét felhők gyülekeztek: az argentinok által kezdeményezett 1982-es falklandi háború, és az El Salvador-i jobboldali rezsim egyre nyilvánvalóbb elnyomó jellege kikezdte az elnöki politikát. A falklandi háborúban nem lehetett nem támogatni Nagy-Britanniát, a salvadori jogsértéseket pedig csak a demokratikus választások megrendezésével lehetett politikailag szépíteni.¹² Reagan elnöknek a westminsteri parlamentben elmondott programadó beszéde ekkor már egyértelművé tette, hogy a demokrácia támogatása az USA politikájának egyik sarokköve. Egyre nehezebb volt tehát kommunikálni, hogy emellett hogyan támogathat Washington elnyomó rendszereket pusztán azon az alapon, hogy ellenállnak a kommunista nyomásnak.

AZ USA ÉS A DEMOKRATIZÁCIÓ

Az 1980-as években a demokratizálás célkeresztjében a világ négy sarka állt: a Fülöp-szigetek, Dél-Afrika, Dél-Korea és Chile. Mindegyik ország annyira stabilnak tűnt, hogy támogatható legyen a kormányuk, annyira viszont nem volt stabil, hogy ne lehetett volna a reformok irányába mozgatni a rendszert. Mindegyik országban ugyanakkor olyan demokráciapárti ellenzék erősödött meg, mely heterogén volt (olykor a kommunisták is a részét képezhették), és elég széles tömegeket mozgatott meg ahhoz, hogy aggodalomra adjon okot. A Fülöp-szigeteken

¹⁰ Huntington, Samuel P.: *Democracy's Third Wave. Journal of Democracy*, 1991. tavasz, [12–34.] 14.

¹¹ Kirkpatrick, Jeane J.: *Dictatorships and Double Standards. Commentary Magazine*, 1979. november, 34–45.

¹² Adesnik, David – McFaul, Michael: *Engaging Autocratic Allies to Promote Democracy. Washington Quarterly*, 2006/2, [7–26.] 9–11.

Ferdinand Marcos¹³ diktatúrája azzal rontotta el nemzetközi hitelét, hogy 1983-ban az ország biztonsági erői a manilai repülőtéren meggyilkolták az ellenzék hazatérő vezetőjét, Benigno Aquinót. Az erre válaszul kibontakozó ellenzéki mozgalommal szemben az amerikaiak Marcost támogatták, ám nyilvánvalóvá vált, hogy reformok nélkül nem élhet túl a fülöp-szigeteki rezsim. Végül Marcos – bízva az ellenzék megosztottságában és a saját népszerűségében – választásokat írt ki, melyet azonban a meggyilkolt ellenzéki özvegye, Corazon „Cory” Aquino¹⁴ nyert meg.¹⁵ Még a Reagant támogató jobboldali közeg is kezdte úgy látni, hogy a stabil jobboldali kormányzás, ha nem párosul demokratikus tendenciákkal, hosszú távon radikalizmust szül. A patinás Cato Intézet¹⁶ egy 1985-ös elemzése szerint eljött az idő, hogy az USA „jóindulatú távolodást” (*benign detachment*) kezdeményezzen a jobboldali rendszerekkel szemben.¹⁷

Hasonlóan problémás volt a Dél-Afrikai Köztársasághoz fűződő viszony is. Az afrikai kontinensen elszigetelődött, apartheidrendszert fenntartó ország belső legitimitása romokban hevert, de fontos szerepet játszott a régió marxistáinak (Angola, Mozambik) feltartóztatásában. Mindez nemcsak emberi jogi, hanem szűkebben vett, rasszizmussal kapcsolatos

kérdéseket is felvetett, hiszen az Egyesült Államok számára fontos volt a rasszista gyakorlatoktól való elhatárolódás. Reagan elnök sokáig úgy látta: nem teheti meg, hogy gazdasági szankciókkal sújtja Dél-Afrikát, mert fontos antikommunista szövetséges, és mert azzal nem a mérsékelteket, hanem a radikálisokat támogatná. A reagani politika Dél-Afrikában is a „konstruktív párbeszédbe való bevonás” (*constructive engagement*) volt, azonban 1984-ben az ellenzéki Desmond Tutu érsek mindezt Washingtonban, hivatalos vendégként nevezte az apartheid támogatásának. Innentől datálható az USA jelentős politikai váltása Dél-Afrikával szemben: Reagan elnök fekete nagykövetet nevezett ki az országba, és világossá tette, hogy az apartheidrendszernek véget kell vetni.¹⁸ A Republikánus Párt elsőprő támogatásával a Kongresszus az elnöki vétót megkerülve is elfogadtatta az apartheidellenes törvényt.

A dél-koreai „erős ember”, Cson Duhvan személyesen nagyon jó viszonyban volt Reagan elnökkel, de az ország vezetőjeként ekkor már erős demokratikus mozgalommal kellett szembenéznie. A korabeli nemzetközi legitimitációhoz ekkor már fontos volt valamiféle választások megtartása: az 1985-ös törvényhozási választásokon a mandátumrendszer manipulálásával a katonai rezsim meg tudta tartani hatalmát,

Corazon „Cory” Aquino, 1986 és 1992 között a Fülöp-szigetek elnökének elnöki portréfotója. A kis fényképen meggyilkolt férje, Benigno Aquino. Fotó: Flickr / philippinepresidency

egyértelműen megmutatkozott azonban, hogy az ország kétharmada az ellenzékkel szimpatizál. Az amerikai kormányzat, bár egyfajta radikális változástól már csak az ott állomásozó amerikai csapatok miatt is félt, támogatta a közvetlen elnökválasztást, hiszen ekkorra a fülöp-szigeteki demokratikus átmenet már a reagani politika diadalának számított. A dél-koreai vezetés azért sem léphetett vissza a közvetlen választástól, mert azzal az 1988-ra tervezett szülői olimpiát is veszélybe sodorta volna. Ezen a választáson azonban sikerült a juntának az, ami Marcosnak nem: az ellenzék megosztása. Az 1987-es választáson még a junta jelöltje győzött, demokratikus eszközökkel – míg

¹³ Marcos, Ferdinand (1917–1989): fülöp-szigeteki politikus. 1965 és 1986 között a Fülöp-szigetek elnöke. Az 1986-os forradalom által kikényszerített választás megbuktatta, Hawaii-szigetekre száműzték.

¹⁴ Aquino, Corazon „Cory” (1933–2009): fülöp-szigeteki politikus. Az 1986-os forradalom után, közvetlen és demokratikus választáson választották az ország elnökévé. Hivatalát 1992-ig töltötte be.

¹⁵ Schmitz, David F.: *The United States and Right-Wing Dictatorships, 1965-1989*. Chapel Hill, NCS Press, 1988, 232–240.

¹⁶ 1974-ben, Charles Koch Intézet néven létrejött, libertárius irányultságú *think tank*. Jelenlegi elnevezését 1976-ban kapta.

¹⁷ Carpenter, Ted Galen: Cato Institute Policy Analysis No. 58. *The United States and Third World Dictatorships: A Case for Benign Detachment*. (1985. 08. 15.) <https://www.cato.org/sites/cato.org/files/pubs/pdf/pa058.pdf> (Utolsó letöltés: 2021. 05. 26.)

¹⁸ Coker, Christopher: *The United States and South Africa, 1968-1985: Constructive Engagement and its Critics*. Durham, Duke University Press, 1986, 266.

Augusto Pinochet tábornok hivatalos portréfotója (Színes változat). Az Egyesült Államok sokáig valamiféle Pinochet nélküli „pinochetizmóban” gondolkodott. Fotó: Wikimedia Commons / Ministerio de Relaciones Exteriores.

az ellenzék vezetői, Kim Jongszam (1993 és 1998 között elnök) és a később Nobel-békedíjat nyert katolikus Kim Dezsung (1998 és 2003 között elnök) a soron következő választásokat nyerték meg.¹⁹

Talán semmi nem mutat annyira kétes képet a hidegháborús amerikai külpolitikáról, mint a latin-amerikai jobboldali katonai junták támogatása. A korábban már említett Argentína 1983-ban, a falklandi háborúban elszenvedett vereség után mozdult el a demokrácia irányába, míg a szintén fontos szövetséges Brazíliában 1985-re kényszerítettek ki közvetlen választásokat. Chilével kapcsolatban már jó ideje hasonló álláspontra jutottak a legkülönbözőbb jobb- és baloldali amerikai csoportok. Az 1980-as

évek közepére egyértelművé vált, hogy Augusto Pinochettel az élen Chile már nem megreformálható: el kell távolítani a tábornokot a hatalomból, és egyfajta „védett demokráciát” létrehozni, ahol nem törhetnek előre a kommunisták és nem veszélyeztetni semmi a neoliberális reformokat. Egyszóval ekkor még a Pinochet nélküli *pinochetismo* volt a cél.²⁰ Nem kevéssé színes koalíció szabta meg az országgal kapcsolatos új irányvonalat 1984 után: George Shultz külügyminiszter, Elliot Abrams latin-amerikai kapcsolatokért felelős államtitkár-helyettes, valamint Iowa demokrata szenátora, Tom Harkin. A Carter-korszakban már elérték a Chilének folyósítható katonai és pénzügyi támogatás mérséklését, ekkorra azonban támogatták azt is, hogy Pinochet mondjon le hatalma egy részéről. Pinochet belement abba, hogy 1988-ban országos népszavazást tartsanak a hatalmáról, ezzel azonban nagyon túlbecsülte saját támogatottságát. Shultz, Abrams és Harkin kulcsszerepet játszott abban, hogy a megosztott ellenzékot egyesítsék a „nem”-kampányban.²¹ A népszavazáson végül győztek a nemek, Pinochet pedig valóban távozott a hatalomból, amit akkoriban még a baloldali amerikai sajtó is a Reagan-kormányzat demokrácia melletti elkötelezettsége és a kiemelkedő kétpárti konszenzus javára írt.²²

SZOVJET KATONAI KIADÁSOK ÉS LEGITIMÁCIÓ

1988-ra egyértelművé vált, hogy a nem demokratikus rezsimek inkább hátrányt, semmint előnyt jelentenek az amerikai külpolitika számára. Mindezt persze elősegítette, hogy a világban a kommunizmus bűvereje is jelentősen csökkent, sőt Latin-Amerikától Délkelet-Ázsiáig mindenhol szélesebben terjedt a neoliberális gazdaságpolitika. Úgy tűnt tehát, hogy a demokratikus rendszerek egyáltalán nem jelentenek kockázatot az amerikai stratégiai érdekek számára, sőt, talán megbízhatóbban is megvédhetik azokat. George Bush ezért is dönthetett úgy, hogy a korábban az USA-hoz több-kevesebb szállal kötődő, de elszabaduló diktátorokat megfegyelmezi, például leváltja a panamai Manuel Noriegát, vagy felszabadítja Kuvaitot Szaddám Husszein iraki megszállása alól. George Bush elnökségére már egyértelművé vált az amerikai politika új jelmondata, amely éppen harminc évvel ezelőtt hangzott el: „*freedom works* – a szabadság működik”.²³

Tehát míg az Egyesült Államok 1985–1986 óta fokozatosan csökkentette katonai kiadásait, egyre több helyen gyakorolt nyomást szövetségeseire a demokratizáció irányában. Ezzel szemben a Szovjetunió, mely szintén csökkentette kiadásait, egyre kevésbé volt képes hatni szövetségeseire, akik egyébként állandó legitimációs válságban szenvedtek. Ahogy Ronald

¹⁹ Adesnik – McFaul i. m. 2006, 15–17.

²⁰ McPherson, Alan: Strange bedfellows at the end of the Cold War: the Letelier assassination, human rights, and state sovereignty. *Cold War History*, 2021/1, [1–18.] 14.

²¹ Adesnik – McFaul i. m. 2006, 17–19.

²² Lowenthal, Abraham F.: Chile and the No Vote – a Bravo for U.S. Role. *The Los Angeles Times*. 1988. 10. 13.

²³ Bush, George H. W.: Remarks at a White House Briefing for Conservative Leaders. 1990. április 26. *Public Papers of the Presidents of the United States*. U.S. Government Printing Office, Washington D.C., 1991. 573.

Reagan is rámutatott 1982-es westminsteri beszédében, a kelet-európai rendszerek immár több mint harminc éve vannak uralmon, mégsem szilárdult meg annyira a hatalmuk, hogy szabad választáson tehessék próbára a népszerűségüket.²⁴ A szovjet legitimitáció még inkább megrendült az 1980-as évek végére. Ennek egyik oka az 1973-as olajválság óta tartó gazdasági visszaesés volt, és az, hogy Moszkva egyre kevésbé tudta anyagilag támogatni szövetségeseit. A Szovjetunió azonban nemcsak a gazdaság, hanem egy sor másik területen is jelentős veszteségeket könyvelhetett el.

Leginkább talán az afganisztáni szovjet intervenció kudarca volt látványos. Amellett, hogy a háború nagyon költséges volt, rengeteg katonai áldozattal is járt. A fordulópontnak 1986-ot lehet tekinteni a háborúban: ekkorra terjedtek el az amerikaiak által biztosított fegyverek az afgán környezetben, és vált egyre világosabbá, hogy a háború vége még mindig messze van. Egyesek a háborús veteránok orosz városokba való visszatérését összekötik a szovjet társadalomban szárba szökkenő valódi antimilitarizmus megjelenésével, és a háború legitimitásának megkérdőjelezésével. Gorbacsov későbbi visszaemlékezése szerint nagyon fájdalmas volt meghozni a döntést az Afganisztánból való kivonulásról, és minden, ami azután következett, ennek

folyománya volt. Valójában a szovjet vezetők arról győződtek meg, hogy katonai intervencióval többé már nem képesek uralni a környező, alávetett országok politikai közéletét.²⁵ A hadsereg delegitimációja különösen erősen sújtotta a Szovjetuniót és a szocialista országokat, mert – ahogy éppen a nyolcvanas évek végi példák rámutattak – a fegyveres erők központi részét képezték a késő szocialista államiságnak.²⁶ Másképpen fogalmazva: az egyre kevésbé legitimnek tartott szocialista fegyveres erők sokkal inkább legitimitációs válságba sodorták a szocialista rendszert, mint a militarizmustól távolabb álló Egyesült Államokat például a vietnami trauma elszenvedése.

Mindeközben Gorbacsov, aki tisztában volt a szovjet rendszer legitimitációs kihívásaival és gazdasági tehetetlenségével, egy sor reformot indított el. A gorbacsovi reformok – amelyeket 1986-tól kezdve egyre inkább a *peresztrojka* gyűjtőfogalom alatt emlegettek – egyértelműen a rendszer modernizálására és így fenntartására szolgáltak volna, de annak ellenére is nehéz volt „eladni” a reformcsomagot a kelet-európai országokban, hogy a szovjet vezetés ezeket megengedő, liberális változásoknak látta. Nem így voltak ezzel a kelet-európai országok vezetői, akik számára a *peresztrojka* vagy túl keveset (Magyarország vagy Lengyelország politikai és

Máté István szobrász George H. W. Bush amerikai elnököt ábrázoló műve a budapesti Szabadság téren. Az elnök több, az USA-hoz valamelyest kötődő, de elszabadult diktátort megfegyvelmezett „a szabadság működik” jelszó jegyében. Fotó: Wikimedia Commons / Elekes Andor

gazdasági rendszere a szovjetnél jóval nyugatiasabb volt), vagy pedig túl sokat jelentett (az NDK, Bulgária vagy Románia nem tudta elfogadni a reformokat). A magyar pártvezetés például úgy érezte, hogy a szovjet reformcsomag átvétele a KGST további integrációjához, így Budapestnek a nyugati piacokhoz való hozzáféréseinek csökkenéséhez vezetne.²⁷ Moszkva tehát már az általa liberálisnak vélt reformok mögé is

²⁴ Reagan, Ronald: Address to Members of the British Parliament, 1982. 06. 08. *The Reagan Library & Museum*. <https://www.reaganlibrary.gov/archives/speech/address-members-british-parliament> (Utolsó letöltés: 2021. 05. 20.)

²⁵ Reuveny, Rafael – Prakash, Aseem: The Afghanistan war and the breakdown of the Soviet Union. *Review of International Studies*, 1999/4 (október), [693–708.] 697–699.

²⁶ Behrends, Jan Claas: War, violence, and the military during late socialism and transition. Five case studies on the USSR, Russia, and Yugoslavia. *Nationalities Papers*, 2015/5, 667–681.

²⁷ Baranyi Tamás: Perestroika Made in Hungary? The HSWP's Approach to the Soviet Reform of the Late-1980s. In: *Perestroika and the Party. National and Transnational Perspectives on European Communist Parties in the Era of Soviet Reform*. Szerk. Di Palma, Francesco. Berlin, Berghahn Books, 2019. 88–105.

igen nehezen tudta egyöntetűen felsorakoztatni szövetségeseit.

Természetesen a szovjetek nem is gondoltak arra, hogy a gazdasági-politikai hatékonyság növelésén túl bármilyen egyéb politikai reform is szóba jöhetne a szomszédoknál – ugyanakkor azzal nagyon is tisztában voltak, hogy ezek a folyamatok egyes országokban mégis megindulhatnak. Miközben tehát az afgán példából kiindulva tudták, hogy intervenciós erővel már nem tudnák ezeket a folyamatokat kézben tartani, még mindig nem helyezték hatályon kívül a prágai tavasz leverésekor megfogalmazott Brezsnyev-doktrínát, mely szerint be lehet avatkozni az egyes kelet-európai országok politikai életébe, ha a szocializmust fenyegeti veszély. A „korlátozott szuverenitást” hirdető doktrínát éppen ezért a nyolcvanas évek második felében – Békés Csaba szavaival élve – folyamatosan „lebegtették”.²⁸ Ez lényegében azt jelenti, hogy bíztak annak visszatartó erejében, miközben a valódi hatékonyságában már nem. Ez az általános tekintélyvesztés nemcsak az egyes kelet-európai demokratikus mozgalmak önbizalmának növekedéséhez, hanem a rendszerváltoztatásokat lehetővé tévő nemzetközi környezet kialakulásához is elvezetett.

ÖSSZEZGÉS

Az amerikaiak fegyverzetcsökkentése pozitívan hatott a nyugati szövetségre: valójában az Egyesült Államok visszanyerte a hetvenes években megtépzott legitimitását, a korábban diktatúrák által vezetett jelentős szövetséges országok fokozatosan demokratizálódtak, és közben az USA és Nyugat-Európa gazdaságilag is erős pozícióban maradt. Ezzel szemben a Szovjetunióban a katonai kiadások csökkentését az afganisztáni háború miatt nem tudták összekötni a militarizmus csökkenésével, és ezért az nem a legitimitáció növekedéséhez, hanem éppen mélyrepüléséhez vezetett. Tehát a hidegháborúban korábban felvetett gondolatokkal ellentétben nem pusztán a fegyverzetcsökkenés, a katonai biztonsággaranciáinak megadása tette lehetővé a demokrácia visszatérését, hanem az, hogy mire már gazdasági szempontból is kényszerré vált a leszerelés kérdése, addigra a kommunista legitimitáció kikerülhetetlenül összefonódott a rendszer fegyveres erejével. Ellentétes folyamatot láthattunk viszont az Egyesült Államok oldaláról, mely a leszerelés mellett képes volt növelni tekintélyét szövetségesei között is, és a demokratizációs folyamatokat is támogatni tudta.

Az 1980-as években kibontakozó demokratizáció tovább folytatódott az 1990-es években. Az új nemzetközi rend nem tette szükségessé az antikommunista rendszerek támogatását, hiszen a kommunista rendszerek, melyek ellen védvonalként fel lehetett volna őket

használni, már nem léteztek többé. Az új amerikai politikai paradigmában a gazdasági jólét, a politikai pluralizmus és a kapitalista piacgazdaság egymásra épülő jellegzetességek voltak.²⁹ A demokratikus átmeneteket gyakran párhuzamba állítják a kelet-európai rendszerváltoztatásokkal is, sőt, Samuel Huntington odáig megy, hogy a kettőt együtt egyenesen a „demokratizáció harmadik hullámának” nevezi.³⁰ Bár maga Huntington is hosszan beszél erről a nagyon fontos különbségről, mindenképpen meg kell jegyezni, hogy az autoriter antikommunista rendszerek átalakulása inkább belső erők következménye volt (némi külső támogatással), míg a kelet-európai rendszerváltoztatások során az látszott, hogy a külső erők (szovjet megszállás) a rendszer fenntartásáért voltak felelősek, és amikor ez megszűnt, az országok szinte azonnal befejezték a már korábban megkezdett demokratikus átmenetet. A demokrácia támogatása az 1990-es években átlényegült a „demokráciaexport” sokkal vitathatóbb külpolitikai elvévé, amit aztán főleg az USA közel-keleti háborúival kapcsolatban sok kritika ért. A demokráciaexport annyiban mindenképp eltér az 1980-as évekbeli politikától, hogy lényegében meg kívánta „teremteni” azt a demokratikus közeget, amelyet a nyolcvanas évekbeli reagan politikának csak támogatnia kellett, mert már létezett: Dél-Koreától és Chilétől a kelet-európai országokig megvolt a demokratikus közélet, ami a szovjet fenyegetés elmúltával ki is tudott bontakozni.

²⁸ Békés Csaba: *Magyarország, a szovjet blokk és a nemzetközi politika az enyhülés időszakában, 1953–1991*. Akadémiai doktori értekezés, 2013. 312–318.

²⁹ Baranyi Tamás: *Goeconomics: The Democratic blueprint in historical perspective*. *COJOURN* 2016/2, 45–66.

³⁰ Huntington i. m. 1991, 12–13.